

Klír, Tomáš

Analogie sídelní formy Kří v raném novověku : [příloha na CD]

In: Klír, Tomáš. *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*. Klápště, Jan (editor); Měřínský, Zdeněk (editor). Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2008, pp.

ISBN 9788073082512

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/127521>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

38. ANALOGIE SÍDELNÍ FORMY KŘÍ V RANÉM NOVOVĚKU

38.1. Formy novověkých dvorů u sesterských sídel

(obr. 55-56)

Pro interpretační analýzu nálezové situace v areálu zaniklého Kří lze využít prostorově blízké, ale časově vzdálené analogie. Ty nabízí sesterské Lhoty, konkrétně formy dvorů jejich usedlostí.

Pro všechny vesnice jsou k dispozici raabizační plány z roku 1778. Zachycují stav na počátku prudkého vzrůstu počtu usedlostí a jejich dělení. Pokročilý průběh progresivního vývoje ukazují mladší plány stabilního katastru.

Interpretace situace zachycené na novodobých plánech se musí vyrovnávat s faktem, že tyto plány slučují dva kvalitativně odlišné stavy. Zobrazují jednak relativně stabilní situaci, která je výsledkem delšího vývoje, a pak okamžitý stav probíhajících procesů, tedy usedlostí a jejich dvory, které nedávno vznikly, rozdělily se nebo se sloučily. Obě dvě situace přitom mají odlišný interpretační význam. Nedávno rozdělené usedlosti mohou ukazovat značně neobvyklá a netypická řešení. Původní dvůr a jeho zástavba se mohla pouze rozdělit, některé budovy změnit funkci, mohly být podniknuty jen nezbytně nutné stavební úpravy a doplněny nutné stavby. Teprve postupně se stavby a dispozice dvora přizpůsobovaly a teprve postupně bylo směřováno k optimálnímu a relativně stabilnímu řešení. Tuto situaci názorně ukazují i formy některých dvorů ve Lhotách. Nezdá se však, že by se tento případ týkal více než několika usedlostí (1778/80). Přesto je vhodné posuzovat každý dvůr v konkrétních souvislostech, tedy zvážit (i) velikost a kvalitu pozemkového příslušenství usedlosti, neboť z nich vycházely nároky kladené na provoz dvora, (ii) šířku záhumenicové parcely a (iii) podobu okolních usedlostí a šířku okolních záhumenicových parcel. Tímto způsobem by měla být rozpoznána většina v podstatě krátkodobých výkyvů od dlouhodobě optimálního uspořádání.

Výpověď situace dokumentované u jednotlivých Lhot se navzájem liší, a to způsobem velmi podstatným. Všechny Lhoty představují stejnou základní uzavřenou sídelní formu, která neumožňuje aditivní růst, a proto je vznik nových usedlostí možný jen dělením parcel usedlostí stávajících. Navzájem se Lhoty liší poměrem velikosti půdorysu sídliště a plošného rozsahu plužiny.

U Kostelní, Pískové a Přední Lhoty odpovídá velký rozsah plužiny velkoryse koncipovanému půdorysu. U Přední Lhoty stojí rozlehlý půdorys v protikladu k relativně skromnému rozsahu plužiny. Z toho plynou rozdílné předpoklady sídelního růstu. Produkce plužiny prvé skupiny Lhot umožňuje existenci velkého počtu usedlostí. Úživné možnosti Přední Lhoty budou skromnější. Plošná a délková kapacita intravilánů všech Lhot je přibližně stejná.

U Kostelní, Pískové a zčásti i Vrbové Lhoty lze koncem 18. století pozorovat prostorovou stísněnost půdorysu. Dvory jednotlivých usedlostí se navzájem limitují a těsně na sebe navazují. Výrazné je hloubkové protažení parcel a tomu odpovídá také dispozice dvora. Zahrada se stodolou se ve velké části případů rozkládá za dvorem v ose parcely.

Přední Lhota ukazuje jinou situaci. Dvory usedlostí vyplňují půdorys volněji a pozorujeme velké vzdálenostní intervaly. Některé parcely jsou protaženy hloubkově, jiné naopak podélně (bočně). Rozlehlé zahrady se stodolou neleží v ose dvora, ale i bokem při návsi. Také stavby dvora se mohou řadit podélně vzhledem k návsi, a to i ty, které jsou štítově orientované. Tyto rozdíly nevyplývají z rozdílných nároků kladených na provoz dvora, neboť pozemkové příslušenství usedlostí bylo u všech Lhot přibližně stejně strukturováno.

Odlišnost Přední Lhoty plyne ze změn, které mají původ v regresivním sídelním vývoji někdy před 16. stoletím (srv. *kap. 5*). Tehdy byla její plužina výrazně zmenšena, aniž by se odpovídajícím způsobem zmenšila půdorysná osnova. Nárůst usedlostí v Přední Lhotě v budoucnu již nebyl možný, a půdorys proto konzervoval stav z období sídelní regrese.

Prvá skupina Lhot ukazuje dvory usedlostí v sídelním typu, který prochází obdobím růstu a jehož půdorys neumožňuje aditivní růst. Takové intravilány jsou hustě zastavovány (základní varianta sídelní formy).

Přední Lhota je zástupcem opačného případu, kdy rozsáhlý půdorys sídla stojí v protikladu k omezeným možnostem plužiny (omezená varianta sídelní formy). Zástavba jednotlivých dvorů na sebe nenavazuje a dvory zaplňují rozvolněně řadu při návsi. Mají dostatek volného bočního prostoru v místech hypoteticky nevyužitých parcel nebo zaniklých usedlostí. Hloubkové využití parcel není často nutné a za dvorem nenavazuje zahrada, nýbrž přímo záhumenicová pole.

38.2. Posuzované vlastnosti

Za hlavní kritérium je považováno situování domu na parcele, jelikož určuje jeho expozici vůči světovým stranám a jeho oslunění. Za nejvýhodnější řešení se považuje orientace domu ve směru V-Z, se štítem obytné části k východu a vstupem na straně jižní. To umožňuje jednak ranní osvětlení obytné místnosti, a pak celodenní oslunění boční vstupní části, které je v běžném provozu usedlosti nejvíce vytížená (*Škabrada 1991*, 69). Při analýze domu se doporučuje sledovat směřování jednoho z rohů obytné místnosti - konkrétně rohu který svírají stěna čelní (štíťová) a boční (dvorní) (*Škabrada 1991*, 69).

Podoba dvora a návaznost jednotlivých staveb je do velké míry determinována expozicí domu vůči návsi, která může být štíťová nebo okapová. Vlastní dvorové prostranství se zpravidla rozkládá při boční stěně domu a může být obestavěno či zastavěno dalšími stavbami.

Pokud jsou stavby rozptýleny volně a bez jasného uspořádání, nebo některé volně seskupeny a jiné stojí izolovaně, lze hovořit o hromadném (skupinovém, shlukovém) dvoru. V jiných případech lze sledovat pravidelné obestavění dvora z dalších stran. Na základě konstrukčního spojení staveb při jednotlivých stranách lze pak do jisté míry rozlišovat pravidelné dvory jedno- a vícestranné a dvory úhlové (srv. např. *Láznička 1962*; *Frolec 1974*).

Posouzení a výklad konkrétní formy dvora však závisí na funkčním a dispozičním řešení jednotlivých staveb, které z pouhého pohledu na plán lze zjistit jen v některých případech. Situaci pak často komplikují funkčně vyhraněné stavby jako např. stodoly, které mohou i nemusí obemykat užší dvorové prostranství. Z toho důvodu je možno stodolu posuzovat zvlášť. U Lhot byla proto jednotně sledována:

- a) expozice domu vůči návsi
- b) expozice boční vstupní stěny vůči světovým stranám
- c) základní koncepce v uspořádání dvorového prostranství a ostatní zástavby na parcele (pravidelná x nepravidelná; hloubková x podélná)

38.3. Formy dvora

Vrbová Lhota (*obr. 55-56, 3*)

Celkem hodnoceno 23 dvorů; 11 v západní řadě, 12 ve východní.

V západní řadě se objevuje 9x štíťová expozice a 2x okapní. Okapní orientace však zjevně plyne ze zvláštního charakteru usedlostí (1x u největší usedlosti, 1x u krajní usedlosti). V případě štíťové expozice je boční vstupní stěna vždy exponována na J až JJZ, u okapních na SZZ. Ve východní řadě se nalézá opět 9 štíťově exponovaných domů s boční vstupní stěnou

exponovanou na J až JJZ; dále 3 okapně exponované domy s boční vstupní stěnou exponovanou na V až JVV.

U usedlostí štítově exponovaných výrazně převažuje paralelní forma dvora. Stodola je hloubkově vysunuta a poněkud vzdálena od jádra dvorového prostranství. Stavby se většinou nepřimykají k parcelní hranici, ale jsou posunuty směrem ke středové ose parcely. V menším počtu případů se stavby při jedné straně dvora doléhají až k parcelní hranici, v tom případě však následuje na přilehlé parcele volné prostranství.

Kostelní Lhota (obr. 55-56, 4)

Celkem hodnoceno 44 dvorů; 25 v severní řadě, 19 ve východní.

V severní řadě převažují štítově exponované domy (19x), u nichž dominuje expozice boční vstupní stěny na V (14x). Okapní expozice se objevuje 5x. V jižní řadě se situace obrací. Převažuje okapní expozice (12x). Štítově exponovaný dům se objevuje 6x, a to pouze s expozicí na V.

U štítově exponovaných domů převažují paralelní formy dvora (12x), u okapních dvoustranná forma (10x). Stodola je až na výjimky hloubkově vysunuta a vzdálena od jádra dvorového prostranství. Stavby většinou přiléhají z obou stran k parcelní hranici nebo se jí těsně přibližují, a to zvláště v hustěji zastavěné severní řadě. Stavby sousedících usedlostí však spolu přímo nesousedí a zástavba jejich dvorů se obvykle vzájemně respektuje.

Písková Lhota (obr. 55-56, 1)

Celkem hodnoceno 32 dvorů; 18 v jižní řadě, 14 v severní.

V severní řadě výrazně převažují štítově exponované domy (11x), u všech je zastoupena pouze východní expozice boční vstupní stěny. Okapní expozice se objevuje jen 3x. V jižní řadě se situace obrací podobně jako v Kostelní Lhotě. Mírně převažují domy exponované vůči návsí okapní stranou (9x); štítově exponované domy se objevují 8x, většinou exponované boční vstupní stěnou na jih (6x).

U štítově exponovaných domů převažuje jednostranný dvůr (11x), následuje paralelní forma dvora doložená 4x. U okapově orientovaných domů výrazně převažuje dvoustranný dvůr (9x). Stodola je umístěna v rámci parcely podobně jako v Kostelní Lhotě. Štítově exponovaný dům se většinou přimyká k parcelní hranici, vzhledem k převaze jednostranných dvorů jej však od staveb sousední parcely odděluje rozsáhlý volný prostor. Dispozice zástavby dvou sousedních dvorů se vzájemně respektují.

Přední Lhota (obr. 55-56, 2)

Celkem hodnoceno 28 dvorů; 16 v jižní řadě, 11 v severní.

Půdorys je charakteristický velkými plošnými rozdíly mezi parcelami jednotlivých usedlostí, který je vysvětlitelný tím, že parcely, které jsou v pramenech 16. století uváděny jako „pustá městiště“, byly začleněny do parcel žijících usedlostí a v některých případech nedošlo k jejich zastavění ani do konce 18. století. Dvory na širokých parcelách tak ukazují dispozice, které u jiných Lhot zcela chybí.

V severní řadě výrazně převládají štítově exponované domy (11x), okapní expozice je doložena jen 1x. V jižní řadě sice také převládá štítová expozice domů (11x), ale již ne tak výrazně nad okapními (6x). Boční vstupní stěna je u štítově exponovaných domů otočena zpravidla na V (17x), méně na Z (4x).

U štítově exponovaných domů je nejvíce zastoupena paralelní forma dvora (12x), méně již jednostranná (3x) a ostatní. U okapových expozic domů mírně převládá také paralelní forma dvora (4x). Většina dvorů je koncipována podobně jako u předchozích Lhot. Výjimečná je skupina s podélným řazením staveb, u nichž je i stodola situována podélně při boční zahradě, nikoliv hloubkově. Doloženy jsou i dvory s více dvorovými prostranstvími (*srv. níže*).

38.4. Závěr

Formy novověkých dvorů ve Lhotách mají dvojí význam pro interpretaci uspořádání povrchových tvarů v areálu zaniklého Kří:

- (i) naznačují rozdíl v optimální expozici domů vůči návsi v obou protilehlých řadách
- (ii) ukazují rozdílné dispozice pro úzké parcely a široké parcely, a tím zároveň pro redukované a základní sídelní formy

38.4.1. Expozice domů vůči návsi

Potvrzuje se výhodnost orientace osy domu ve směru V-Z s expozicí boční vstupní stěny na J. Tato orientace byla považována za tak výhodnou, že se stávala důvodem k rezignaci na štítovou expozici domu vůči návsi. Z toho důvodu se u půdorysů s návsi orientovanou přibližně ve směru V-Z liší expozice domů v severní a jižní řadě. V severní řadě byla nejvýhodnější štítová expozice s rohem obytné místnosti směřujícím na JV. V jižní řadě pak soutěžila štítová expozice s rohem obytné místnosti směřujícím na SV nebo okapní expozice s rohem směřujícím na JV.

Náves orientovaná ve směru JJZ-SSV, jako je případ Vrbové Lhoty a Kří, nabízí obdobnou situaci. V západní řadě lze docílit vůbec neoptimálnější představitelné situování domu – štítová expozice s rohem obytné místnosti směřujícím na JV až J. Všechna jiná řešení jsou neporovnatelně horší a pokud se objeví, např. ve Vrbové Lhotě, lze je vysvětlit netypickými podmínkami a podobou usedlosti. Komplikovaná je situace v protilehlé východní řadě. Okapní orientace nabízí boční vstupní stěnu exponovanou na V či SVV (nevýhodné) a roh obytné místnosti směřující na J až JJV (optimální); štítová orientace naopak boční vstupní stěnu otočenou k J až JJZ (optimální) a roh obytné místnosti směřující na JZ až JZZ (méně výhodné). Optimálním řešením by bylo situování obytné místnosti ve východní části domu, která je však odvrácena vůči návsi.

U půdorysných řešení s orientací ve směru JJZ-SSV, jakou představovalo i zaniklé Kří, lze v západní řadě předpokládat menší tlak na variantní dispoziční řešení dvora a domu, než v západní řadě. Tam spolu soutěží okapní i štítová orientace a zároveň je možný tlak na atypické umístění obytné části domu.

38.4.2. Dispozice dvorů u základních a redukovaných sídelních forem

Valná většina dvorů je situována na délkově protažených parcelách s obestavěným dvorovým prostranstvím při návsi a stodolou a zahradou umístěnými v zadní části parcely. Souběžné jsou nanejvýše dvě stavby a dvůr má dvě paralelní štítově orientované stavby.

V několika případech je doložena odlišně koncipovaná forma dvora, kde je dvorové prostranství doplněno boční zahradou se stodolou. Vyskytnout se tak může více paralelních štítově orientovaných staveb, nebo kombinace dvou paralelních štítově orientovaných staveb a okapně orientované stavby. Dvůr tak má více dvorových prostranství.

U stejné sídelní formy a při stejných nárocích na provoz se tak mohou vyskytnout odlišně koncipované dvory. Rozhodujícím je šířka a prostorové možnosti parcely. Široké a parcely a větší vzdálenostní intervaly jsou přitom časté spíše u redukovaných (popř. omezených) variant základních sídelních forem.